

שתי סוכות* לפירושה של פסיקתא

בספרות התלמודית נזכרות סוכות שהן כשרות או פסולות לישב בהן, כמו סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה, פסולה משום שהמבנה שלה אינו כהלכה,¹ או סוכות הרועים והקייצין, פסולות משום שאינן עשויות לשם סוכה.² נזכרות גם סוכות של אנשים פרטיים, כמו סוכתה של הילני המלכה³ או סוכתו של שמאי הזקן,⁴ ועוד הרבה.⁵ לצדן של סוכות אלה נזכרות בספרות האגדה שתי סוכות משונות ומיוחדות שלשתיהן משותף הרעיון שהן בחינת שכר מצוות סוכה: "סוכת [עורו של] לויתן" ו"סוכתה של סדום". הראשונה מוכרת לרבים בשל המנהג להיפרד מן הסוכה ערב שמיני עצרת ולומר "יהי רצון שנוכה לישב בסוכת עורו של לויתן", או מאמירת "יהי רצון" זה בברכת המזון בכל יום בחג הסוכות.⁶ האחרת מוכרת פחות ומעוררת פליאה: מה לסדום ולחג הסוכות? אך גם הרעיון בדבר סוכת לווייתן איננו פשוט ומעורר סקרנות: במה זכה הלווייתן שהמוני בית ישראל יחפצו לישב בסוכה העשויה מעורו? עיון זה מוקדש לבירורם של כמה מן המקורות שסוכות אלה נזכרות בהם - ונפתח בסוכתה של סדום.

* מר עוזי פוקס וד"ר עדיאל שרמר נתנו בי עינים לטובה ולולא עזרתם בעריכה, ואף בניסוחים, לא היה עולה בידי להוציא לאור דברים אלה; יזכו שניהם לשבת בסוכתה של סדום, לאכול מבשר לווייתן ולשתות מייין המשומר [הערות מד"ר שרמר מובאות בציון: ע"ש].

1 משנה סוכה פ"א מ"א.

2 תוספתא סוכה פ"א ה"ד (מהד' ליברמן, עמ' 256; כל ההפניות לתוספתא במאמר זה הן על פי מהד' ליברמן). וראה בברייתא, סוכה ח ע"ב, רשימה ארוכה יותר של סוכות.

3 תוספתא שם ה"א, עמ' 256.

4 משנה סוכה פ"ב מ"ח.

5 משנה סוכה פ"ב מ"א - סוכת הזקנים וסוכת רבן גמליאל; שם שם מ"ה - סוכותיהם של רבן יוחנן בן זכאי, רבן גמליאל ור' צדוק; תוספתא סוכה פ"א ה"ט, עמ' 258 - סוכתו של יוחנן בן אלעאי; שם פ"ב ה"ב, עמ' 260 - סוכותיהם של רבן שמעון בן גמליאל ושל ר' יוחנן בן נורי; ירוש' סוכה פ"ג ה"א, נג ע"ג - סוכתו של גמליאל זוגא; ירוש' סנהדרין פ"ז ה"ב, כד ע"ב - מעשה ברבי ור' לעז' בי ר' צדוק; יומא עט ע"ב - סוכתו של ר' אלעזר בן שמוע; סוכה כז ע"א - סוכותיהם של רב אחא ברדלא ושל ר' אחא בר אדא; שם כז ע"א - סוכותיו של אפטרופוס של אגריפס המלך; שם לא ע"א - סוכת ראש הגולה.

6 ראה להלן, ליד הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת.** ובהערה.

סוכת סדום נזכרת בכמה מקומות בספרות התלמודית (ראה להלן), ומעניין במיוחד הוא המקור בפסיקתא דרב כהנא, שבו סוכה זו מוצגת במפורש כשכר מצוות סוכה:⁷

א. ד"א "וְסִכָּה תְהִיָּה לְצֵל יוֹמָם מִחֶרֶב" (ישעיה ד', ו) - כל מי שמקיים מצות סוכה בעולם הזה אף הב"ה נותן לו חלק לעתיד לבא בסוכתה של סדום, מה שהב"ה עתיד לחלק אותה לצדיקים שבטים⁸ שכמים, שנא' "אלהים דבר בקדשו אעלזה אֶחָלָקָה שכם ועמק סכות אַמְדָד" (תהילים ס', ח = ק"ח, ח).

ב. ומהו "אלהים דָּבָר בקדשו"? א"ר יהושע בר נחמיה, זה אבינו אברהם ע"ה. [ומהו] "אעלזה"? וכשעלזה, כשהופיע [כשתופיע?] מלכותו בעולם. [ומהו] "אחלקה שכם"? אני מחלק אותה שבטים שכמים לבניך.

ג. ומהו "ועמק סוכות אמדד"? זו סוכתה של סדום שהיתה¹⁰ מסוככת שבעה אילנות¹¹ שהיו מסוככים זו על גב זו וזו על גב זו: גפן תאינה ורמון ופרסק ושקדים תמול ואגוז ספק ואגא - ותמרים על גביהן.

⁷ פסיקתא דרב כהנא, פסקא אחרית דסוכות (מהד' בובר, קפז ע"ב; מהד' מנדלבוים, עמ' 454-455; להלן תובאנה גם כן שתי המהדורות. הפיסוק, מראי המקום וההערות בסוגריים מרובעים הם שלי - י"ח). על שכר אחר של מצוות סוכה (כמו שמירה מן המזיקים וישיבה בסוכת לווייתן) לעתיד לבוא, ראה שם הרבה.

⁸ מנדלבוים הציע לקרוא "שכמים שכמים", כלומר חלקים חלקים, על פי המובא להלן [התיקון סביר מאוד, שהרי שתי המילים דומות בכתבתן; אבל הצורה מופיעה שוב להלן, וצ"ע - ע"ש].

⁹ [אפשר שצורת העבר היא הנכונה, ראה להלן מבראשית רבה. על אפשרות ש'הופיע' = הופיעה, ראה א' רוזנטל, 'תורה שבעל פה מסיני - הלכה ומעשה', מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 486 - ע"ש].

¹⁰ אפשר שב"שהיתה" הכוונה (לעמק) סדום - ראה להלן, ליד הערה 20. ולפי זה יש לקרוא כך: "...זו סוכתה של סדום. שהיתה [סדום]...".

¹¹ בפסיקתא נזכרים עשרה אילנות; בבראשית רבה (להלן) - שבעה (השווה שבעת עממי כנען לעומת עשרת עממי כנען); בילקוט שמעוני אמור רמז תרג (מהד' היימן, עמ' 341): "גפן תאינה ורמון ופרסק ושקד ואגוז ותמרים"; ברוקח, הלכות סוכה ס' ריט: "גפן תאנה ורימון פרסק קריסטמלין ואגוז ותמרים". כלומר: גפן, תאנה, רימון, אגוז, פרסק ותמרים משותפים לכל הרשימות. בפסיקתא נוספו תמול, ספק ואגא; תפוח, שקד וקריסטמלין מתחלפים ביניהם. "פרסק" (= אפרסק) בא בספרות התלמודית הרבה עם השקד, ראה משנה כלאים פ"א מ"ד, שבת כב ע"א, שם מה ע"א, סוכה י ע"א; אבל ראה תוספתא סוכה פ"א ה"ז, עמ' 257: "אגוזין הפרסקאות ורמונים" (ביצה ל ע"ב; וכסדר זה גם בירוש' פאה פ"ח ה"ד, כ ע"ד) - והשווה לשבת ולסוכה הני"ל. גם "אגוז ושקד" באים הרבה בספרות התלמודית, ראה לדוגמה משנה פאה פ"א מ"ה. "קריסטמלי", שהוא זן משובח של אגס (ראה בלקסיקונים לצמחי המשנה והתלמוד), אינו שייך לקבוצת "פרסק, שקד ואגוז", ואינו בא עם הפרסק. אפשר ששיבוצו כאן (לאו דווקא על ידי בעל הרוקח, אלא כבר במקור שהיה לפניו) מקרי - סתם מין אחר, שכמו הפרסק, מתוק יותר מאגוז ומשקד, גדול מהם ונאכל בקליפתו. ואפשר שפירש המשבץ כפירוש בעל הערוך, ערך 'קריסטמלי': "תפוחים קטנים שדומין לעפצים הנקראים מילין", כלומר, פרי קטן הדומה לשקד ולאגוז.

פסיקתא זו היא אמנם מאוחרת ויש בה חומר רב מן הבבלי, אולם היא הייתה לפני בעל ילקוט שמעוני, המביאה בפרשת אמור רמז תרנ"ג ותרנ"ד ומצוין בצדה "פסיקתא". גם באיוב רמז תתקכ"ו מביא בעל הילקוט מאמר גדול ממנה, ונרשם בצדו "מדרש"¹². אף על פי כן, נשתמר בה לדעתי מקור קדום יותר, כפי שניווכח להלן.

בפסיקתא זו יש תיאור סוכתה של סדום לשעבר ("שהיתה מסוככת") ויש בה תיאור של העתיד לבוא ("הב"ה נותן לו חלק לעתיד לבא בסוכתה של סדום"). שלוש שאלות עיקריות מתעוררות: מה לאברהם ולשכם בדרשה על תהלים? מה לשכם ולסדום? ומה לעמק סוכות ולסדום?

קשרו של אברהם לשכם ברור: שכם (ליתר דיוק "מקום שכם"¹³) הוא המקום הראשון הנזכר בשמו במסעי אברהם מחרן לארץ כנען, שם נגלה אליו האלוהים בפעם הראשונה בכנען והבטיח לו ולזרעו את הארץ ושם בנה אברהם את המזבח הראשון - "וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בְּאֶרֶץ עַד מְקוֹם שָׁכָם עַד אֵלּוֹן מוֹרָה... וַיָּבֹא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזֶרְעֲךָ אֶתֵּן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' הַנִּרְאָה אֵלָיו" (בראשית י"ב, ו-ז).

אבל "שכם" אינה רק העיר שכם, ומוכן המילה הוא גם חלק, כפי שהדרשן (והפסוק) עצמו רומז לנו: "מה שהב"ה עתיד לחלק אותה (את סדום) לצדיקים שבטים שכימים" - ודרשתו היא על פי דברי יעקב ליוסף "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך" (בראשית מ"ח,

"אגא" או הגא - לפי אוריה פלדמן (צמחי המשנה, חשומ"ד, עמ' 14) - הוא Alhagi Maurorum, צמח קוצני ממשפחת הקטניות; לפי יהודה פליקס (כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 149; וראה עמ' 158, הערה 24) הוא קידה שעירה, *Poncirus trifoliata*. לפיכך מקומו ברישימה משונה - ואולי הוא דומה למוזכר בתוספתא ערובין פ"ג הט"ו-הט"ז, עמ' 102: "האומ' שביתתי על גבי אילן, על גבי חרוב, על גבי הגה... שביתתי בצד אילן, בצד חרוב, בצד הגה". ליברמן העיר בתוספתא כפשוטה שם, עמ' 354, שהוא "היגיי" הרגיל בבבלי (למשל שבת ז ע"א) - *Alhagi Camelorum*, קוץ הגמל. "תמול" ו"ספק" לא נתבררו לי, לפי שעה. "תפוח ופרסק" - שוב, אולי, פירות גדולים ומתוקים, הנאכלים בקליפתם. בשבעתא ליום א' דפסח שחל בשבת, לקלירי (או לפייטן) ארץ ישראלי קדמון אחר - ראה ש' שפיגל, אבות הפיוט, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 154: "אגוז ושקמה ותמר ו... ותפוח" (עמ' 161, שו' 160); "בטנים ושקדים ואלונים ומלון הרים" (שו' 163); "טבילין וקרוסטמילין וחרוב ופרסק" (שו' 166). בהושענא "אֵל נא אוצרך הטוב פתח מזבולח" הנאמרת בהושענא רבה כמנהג הספרדים: "אגוז ותמר ותפוחים"; "בטנים ושקדים וערמונים"; "חרוב וקרוסטמל ואפרסק".

וזו לשונה של בובר (פדר"כ, שם, קפה ע"ב, אות א): "הפסקא הזאת איננה בכ"י אקספארד, וכרמולי, ולא בויר' שם (כוונתו לפרשה ל, מהד' מרגליות, עמ' תרפז-תשיד [וכן הציונים להלן לויקרא רבה]). גם לא היתה לפני הרב בעל הערוך, רק נשארה בכ"י הרשד"ל (הוא כ"י משנת שכ"ה שנעתק במצרים על פי "פסקות... שנמצאו בצפת" - לשון הקולופון - ובובר השתמש בו כיסוד מהדורתו), וסגנון לשונה יעיד עליה כי חדשה היא, וכנראה מהתחלתה דרש ר' חנינא' כו' שהוא משי"ס בבלי ע"ז ב' ע"א, וכן הוסיף המעתיק בעצמו 'כדאיתא בריש ע"ז כו'". יש לציין שגם בקטעי הגניזה ובכתבי היד הנוספים שהביא מנדלבוים הפסיקתא איננה מתועדת.

ראה ב' מזר, כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 144, 148-150.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כב), שתרגם אונקלוס: "ואנא יהבית לך **חולק חד** יתיר על אחיד" (ואני נתתי לך חלק אחד יתר, עודף, על אחיד).¹⁴

קישור מפורש בין המילה "שכם" במובן של 'חלק' לאברהם (ולפסוק מתהילים הנדרש בפסיקתא) אנו מוצאים בשמות רבה טו, ח:

משל למלך שהיה לו בן והשליטו על כל נכסיו ואמר הבן לאביו, אם אין אתה נותן לי הכסא שלך היאך הכל יודעים שאתה מחבבני? אלא כשתתן לי מקום הכסא שלך הכל נותנין לי קילוס.

כך נתן האלהים לאברהם העולם, שנאמר "וה' אמר המכסה אני מאברהם [אשר אני עֲשֶׂה]" (בראשית י"ח, יז).

כיון שנתן לו הכל, א"ל: אם אין אתה נותן לי בית המקדש ת"ק אמה על ת"ק אמה לא נתת לי כלום - ונתן לו הקב"ה כל מה שבקש, שנאמר "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיד" (שם מ"ח, כב).

וכיון ששמע אברהם כן, מה אמר - "אלהים דבר בקדשו אעלזה" (תהילים ס', ח).

הרי לפנינו קישור בין אברהם אבינו ל"שכם אחד על אחיד", תוך אזכורו של הכתוב מתהילים ס', ח, "אלהים דבר בקדשו אעלזה", שכאמור הוא הפסוק שנדרש בדרשה שהבאנו לעיל מן הפסיקתא. אמנם חסרים אנו עדיין קישור לסדום, אך קישור כזה אנו מוצאים בתרגום הקטעים (המכונה 'ירושלמי') לבראשית י"ח, יז:

וה' במימריה אמר המכסי אנה מאברהם רחמי ית מה דאנא עביד הואיל **וכרכא דסדום בגו מתנתא די יהבית ליה** דינא הוא דלא נפיך יתה עד זמן דאודע יתיה (וה' במאמרו אמר, המכסה אני מאברהם אוהבי את מה שאני עושה! הואיל וכרך של סדום הוא במתנה שנתתי לו, דין הוא שלא אהפוך¹⁵ אותו עד זמן שאודיעו).¹⁶

במדרש שהובא משמות רבה ראינו ששכם במובן של 'חלק' היא מקום המקדש; כן ראינו (בתרגום 'ירושלמי'), שסדום היא חלקו של אברהם. הדרשה הבאה מביאה תחת קורת גג אחת את אברהם, את סדום, את מקום המקדש ואף את "עמק סוכות":
"כל אלה חברו אל עמק השָׁדִים [הוא ים המלח]" (בראשית י"ד, ג) - ג' שמות נקראו לו: עמק השדים, עמק שוה, עמק סוכות.
"שדים" - שהיה מגדל סדנין,¹⁷ שעשוי שדים שדים,¹⁸ שמניק את בניו בְּשָׁדִים.

¹⁴ וראה ספרי דברים פיסקה ריו (מהד' פינקלשטיין, עמ' 250), ובבא בתרא קכג ע"א.

¹⁵ [על התרגום לצורת יחיד, ראה ש"י פרידמן, תלמוד ערוך, פרק השוכר את האומנין, הפירושים, ירושלים תשנ"א, עמ' 187 הערה 10 וש"י - ע"ש.]

¹⁶ וראה בראשית רבה מט, ב (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 499 [וכן הציונים להלן לבראשית רבה]) וש"י.

¹⁷ - גזעים. וכן בכ"י נאופיטי, במיוחד ליונתן ובירושלמי.

¹⁸ - שדות או תלמים. וכן תרגם אונקלוס: "מישר חקליא" (ראה הושע י, ד: "על תִּלְמֵי שָׂדֵי" - מנחת יהודה לבראשית רבה ה"ל).

"עמק שוה" - ר' ברכיה ור' חלבו בשם ר' שמואל בן נחמן: ששם השוו כל אומות העולם, וקצצו ארזים, ועשו לו [= לאברהם] בימה גדולה והושיבוהו למעלה ממנה והיו מקלסין לפניו ואומרים "שמענו אֲדֹנֵי נשיא אלהים אתה בתוכנו..." (בראשית כ"ג, ו). אמרו לו, מִלֶּךְ אתה עלינו, אלוה אתה עלינו. אמר להם, אל יחסר העולם מלכו ואל יחסר אלוהו...

סוכות... שהוא מסוכך באילנות.

אמר ר' תנחומי: גפן ותאנה ורימון אגוז ושקד ותפוח ופרסיק.¹⁹

נסכם: עד עתה ראינו את הקשר בין סדום לשכם ולאברהם אבינו (ואף למקום המקדש); כן ראינו שעמק השידים (הוא ים המלח, הוא עמק סדום) הוא עמק סוכות. הקישור בין חלקי הדרשה בפסיקתא נעשה מעט יותר ברור;²⁰ אנו רואים שהקשרים בין מרכיביה השונים קיימים - בנפרד - במקורות אגדה מגוונים, ולפיכך אין הם מתמיהים עוד. אך חלקה האחרון של הדרשה עדיין מעורר פליאה: מה היא סוכתה של סדום ומהו עניינה?

ב

הדרשה מבראשית רבה לימדתנו שעמק סדום היה מסוכך באילנות, וכן אומר המדרש על הפסוק "[ו]ישא לוט את עיניו וירא את כל כְּפַר הירדן כי כָּלָה משקה..." כגן ה' כארץ

¹⁹ בראשית רבה מא, ה (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 410). על אפשרות ש"עמק שוה הוא עמק המלך" לא היה בירושלים, ראה י' בן נון, "ערי הככר" - מצפון לים המלח!"; שומרון ובנימין ב (תשנ"א), עמ' 41-42.

²⁰ "מעט" - כי באמת איננו מבינים מדוע עמק השידים נע מסדום לירושלים ולעמק סוכות ומדוע פרק ס' בתהילים נדרש על אברהם.

וראה רש"י לתהילים שם: "אחלקה שכם" - אחלק להם שכם בנכסי אויביהם; "ועמק סוכות אמדד" - סוכות זה איני יודע מאיזה אומה היא. לא ידעתי סוכות שבאו לו ישראל כשנסעו ישראל מרעמסס היכן הוא. ובפירושים אחרים מצאתי: "אחלקה שכם" - אחזיר להם נחלת יעקב אביהם; "ועמק סוכות אמדד" - כשאחלקה לישראל. שכם וסוכות בקצה ארץ כנען היה, כמו שמצינו תחלת ביאתו של יעקב לארץ דרך סוכות [היתה] שכם. ד"א: "ועמק סוכות אמדד" - סוכות לשון צורות ודמיונות, כמו שנאמר "ואת סכות מלכ[נ]ם" (עמוס ה', כו); "אמדד" - אני מודד את צורתם כמו שנאמר "שני חבלים להמית ומל' א' החבל להחיות" (שם"ב ח', ב). [קישור מפורש בין ירושלים, מקום המקדש, לבין שכם מצוי בפסוק "ויבא יעקב שלם עיר שכם" (בראשית ל"ג, יח), ועיי"ש ברש"י - המערכת].

ושמא נדרש פרק ס' שבתהילים על אברהם כדי לקשור את שכם להר המוריה (= מקדש ירושלים, כפי שראינו בשמות רבה), וכל זאת כנגד השומרונים - ראה מ' גרסיאל, 'דברי-הימים כפולמוס סמוי עם השומרונים', בית מקרא מב (תשנ"ז), עמ' 309 והערה 48-49. וראה עוד בראשית רבה נה, א, עמ' 584, על הפסוק "נתתה לְיִצְחָק גֶּסֶת להתנוסס" (תהילים ס', ו) - "והאלהים נָסָה את אברהם" (בראשית כ"ב, א); וצ"ע.

מצרים" (בראשית י"ג, ו) - "כֵּן הִי", לאילנות²¹. יְגִי' אינו רק גינה, אלא הוא גם אפריון וחופה, וחופה הרי מסככת (על החתן והכלה) כפי שנאמר במדרש: "באתי לגני אחתי כלה" (שה"ש ה', א): לימדתך תורה דרך ארץ, שלא יהא החתן נכנס לחופה עד שהכלה נותנת לו רשות... 'באתי לגן' אין כתי' כאן אלא 'באתי לגני' - לגנוני²².

אך לא רק באילנות טובים הייתה מבורכת סדום, אלא אף בכסף ובזהב ובכל טוב שבעולם, אולם אלה העבירו את אנשיה על דעתם ועל דעת קונם, ואמרו: "הואיל ומזון יוצא מארצנו וכסף וזהב יוצא מארצנו ואבנים טובות ומרגליות יוצאות מארצנו, אין אנו צריכין שיבאו בני אדם עלינו - אין באין עלינו אלא לחסרנו - נעמוד ונִשְׁכַּח את הרגל מבינותינו"²³.

וגם את האילנות ניצלו אנשי סדום לרעה, כדי להסתיר את הדרכים המוליכות לעירם, וכל כך הצליחו בכך עד שגם האיה, הרואה מבבל לארץ ישראל²⁴, לא יכלה לחדור במבטה מבעד לעופאים:

"והוא יִשְׁקֹט ומי יִרְשָׁע" (איוב ל"ד, כט) - כשנתן שלוח לסדומיים... מה שלוח נתן להם? "ארץ ממנה יצא לחם... מקום ספיר אבניה ועפרת זהב לו. נתיב לא יָדְעוּ עיט ולא שְׁזָפְתוּ עין איה" (איוב כ"ח, ה-ז).

ר' לוי בשר' ר' יוחנן בר שהינא [אמר]:²⁵ הדין (= זה) בר הודיא (= העיט או האיה) צופה מאכלו בשמנה עשר מיל - וכמה היא פרוסה? ר' מאיר אמר שני טפחים, ר' יהודה אמר טפח, ר' יוסי אמר כשתים ושלש אצבעות - וכד הוה קאים ליה על אמיבינינה דסדום לא הוה יכיל למחמי ארעא מן חיליהון דאילנייא (= וכשהיה [העוף] עומד לו על גובהה²⁶ של סדום, לא היה יכול לראות הארץ מכוחם [מצפיפותם] של האילנות).²⁷

בדרשה המובאת בפרקי דר' אליעזר פרק כ"ה (מהד' הרד"ל, נח ע"ב), מתוארת אף הדרך שבה עשו זאת אנשי סדום:

²¹ בראשית רבה מ, ח, עמ' 394 ושי"נ; הדרשה על פי בראשית ב', ח-ט. וכן בכ"י נאופיטי: "כגינת כגן (נמחק בנקודות?) ד(?)אילנא". ומתאים לפירוש ש"שידים" הם סדנים (לעיל, הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**).

²² וגנונה היא אפריון - פסיקתא דרב כהנא, ויהי ביום כלת משה, א ע"ב, עמ' 1.

²³ תוספתא סוטה פ"ג הי"ב, עמ' 162 ושי"נ.

²⁴ חולין סג ע"ב.

²⁵ הוספתי, בהנחה ש"בר שהינא" הוא שם אדם. אך ראה אצל מרגליות (להלן, הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**), שהביא שאולי הוא העוף.

²⁶ "אמבוניא בסורית וכן ביוונית a[m]beon (ambon), המקום הגבוה, הפסגה" - מרגליות (להלן, הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**).

²⁷ ויקרא רבה ה, ב, עמ' קב-קג ושי"נ. ובדומה במיוחד לרשי"י בבראשית רבה הנ"ל בהערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**, בשם מדרש הרנינו (על הקשר לסוכת סדום שבמדרש העמיד כבר ח' לשם, שבת ומועדי ישראל, א, תל אביב תשכ"ט, עמ' 237-239).

ר' יהושע בן קרחה אומר, [אנשי סדום] לא חסו על כבוד קונם לשבור אוכל לאורח ולגר, אלא פסקו [= קשרו?] את כל האילנות למעלה מפירותיהן שלא יהא הנאה מהם אפילו לעוף השמים, שני "נתיב לא ידעו עיט".

אולם בכל אלה אין "סוכת סדום" נזכרת כלל, ובוודאי שלא בזיקה ישירה לחג הסוכות. אבל בסילוק של הקלירי "כי אקח מועד" אנו מוצאים את המילים הבאות:

וּמַחִיל אֶל חֵיל יִצְעָדוֹ/ וּמַסְכָּה לְסִכָּה יִנְעָדוֹ
וּמֵאֱהָל אֶל אֱהָל יוֹעָדוֹ/ בְּסִכָּה אֲשֶׁר יִצְמָדוֹ
בְּסִכָּת שְׁלֹם יִצְמָדוֹ/ בְּסִכָּת עַמְּקִים יִמְדָּדוֹ.²⁸

כידוע, פייטנינו הקדומים יסדו את פיוטיהם, ברוב המקרים, על המקורות התלמודיים - ההלכתיים והאגדיים כאחת. סביר אפוא להניח שגם שורות אלה של הקלירי מבוססות על מקור מדרשי כלשהו, שמא על מקור מעין זה שראינו בפסיקתא שבה פתחנו את עיונו. מכיוון שהקלירי היה בן המחצית הראשונה של המאה הז',²⁹ רשאים אנו לשער, כי על אף איחורה הכללי של הפסיקתא הרי שהדרשה הנידונה קדומה היא.³⁰

ג

מתן שכר לעתיד לבוא מעושרם ומטובתם של הרשעים (סוכתה של סדום) לישראל שסבלו בעולם הזה, הוא מוטיב ידוע בספרות התלמודית. כך, למשל, אנו קוראים בויקרא רבה יג, ג, עמ' רעז (וש"נ): "בהמות ולויתן הן קניגין (kuvnyyov, kinigin = ציד) שלצדיקים לעתיד לבוא, וכל מי שלא ראה קניגין שלאומות העולם בעולם הזה זוכה לראותן לעולם הבא...".³¹ אולם בנבואת יחזקאל אנו מוצאים חזון נועז יותר - את החזרתה של סדום, סמל הרשעה, לקדמותה: "ושבתי... את שבית [שבית קרי] סדם ובנותיה... וְאֶחָתֶיךָ סדם ובנותיה תִּשְׁבְּןָ לְקִדְמוֹתַי" (ט"ז, נג, נה).

²⁸ מחזור לסוכות (מהד' גולדשמידט-פרנקל, עמ' 129). לפי מנהגי אשכנז נאמר הסילוק בשחרית יום טוב שני של סוכות.

²⁹ ראה ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 399-402 (אין כוונתי לומר שבעל הפסיקתא שאב את מדרשו מן הפיוט, אלא רק לציין ליחסים אפשריים של 'מוקדם' ו'מאוחר'. אפשר גם שלפעמים הפייטן הוא אביה של הדרשה, ראה ש' אליצור, 'מפיוט למדרש', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 383-397).

³⁰ יש לדייק: גם אם יש 'סוכה' במקור כל שהוא, אין הכוונה דווקא לסוכת מצווה, אלא למבנה המצל על הבריות; רק עורך המעוניין לגבש דרשה על חג הסוכות מצרף את כל הסוכות ומקים סוכת מצווה. כך, בזכות "והשענו תחת העץ" (בראשית י"ח, ד), שלא היה סוכה, זכו ישראל למצוות סוכה (ראה ילקוט שמעוני אמור רמז תרנה [מהד' היימן, עמ' 746]; פסיקתא רבתי יד [מהד' איש שלום, נז ע"א]; מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דוהי, פתיחתא [מהד' הורוויץ-רבין, עמ' 81 וש"נ]).

³¹ הובא להלן, ליד הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**, וראה שם בהערה 55.

ובאמת, בספרות המדרשית אנו מוצאים שיתוקנו עוד דברים הקשורים לסדום.³² כך, על הפסוק "והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב וכל אפיקי יהודה ילכו מים ומעין מבית ה' יצא וְהִשְׁקָה את נחל השטים" (יואל ד', יח), נאמר במדרש: "וישב ישראל בשטים [ויחל העם לזנות אל בנות מואב]" (במדבר כ"ה, א).

ילמדנו רבינו - בזכות כמה דברים נגאלו ישראל ממצרים? כך שנו רבותינו: בזכות ד' דברים נגאלו ישראל ממצרים... ולא נפרצו בעריות... שנאמר "גן נעול אחתי כלה גל נעול מעין חתום" (שה"ש ד', יב) - 'גן נעול', אלו הזכרים... 'מעין חתום', אלו הנקבות.

תדע לך שהוא כן, שהרי אחת היתה ופרסמה הכתוב: "ויצא בן אשה ישראלית... ושם אמו שלמית בת דברי למטה דן..." (ויקרא כ"ד, י-יא).

[מימות אברהם לא נפרצו בעריות, עד שבאו לשטים ושתו מימיו, וכיון ששתו מימיו, נפרצו בזנות, שנאמר "ויחל העם לזנות..."³³].

יש מעיינות שמגדלים גבורים, ויש שמגדלים חלשים, ויש נאים, ויש מכוערים, ויש צנועים, ויש שטופים בזימה - ומעין שטים של זנות היה, והוא היה משקה [את] סדום. אתה מוצא, ש[נ]אמר "איה האנשים [אשר באו אליך הלילה הוציאם אלינו ונדעה אתם]" (בראשית י"ט, ה).

ולפי שנתקלקל אותו מעין, עתיד הקב"ה ליבשו, שנאמר "ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים".³⁴

ואם יאמר האומר שאין זו רפואה אלא מכה ניצחת, נקרא שוב בדברי הנביא יחזקאל: וַיִּשְׁבְּנִי אֶל פֶּתַח הַבַּיִת, וְהִנֵּה מִים יֵצְאוּ מִתַּחַת מִפְתֵּן הַבַּיִת קְדִימָה... וַיִּסְבְּנִי דֶרֶךְ חוּץ אֶל שַׁעַר הַחוּץ... וְהִנֵּה מִים מִפְּכִים מִן הַכֶּתֶף הַיְמָנִית. בְּצֵאת הָאִישׁ קָדִים וְקוּ בִידוֹ, וַיִּמָּד אֶלֶף בְּאֵמָה וַיַּעֲבֶרְנִי בְּמִים, מִי אֶפְסִים. וַיִּמָּד אֶלֶף וַיַּעֲבֶרְנִי בְּמִים, בִּרְכָּסִים, וַיִּמָּד אֶלֶף וַיַּעֲבֶרְנִי מִי מֵתִנִּים. וַיִּמָּד אֶלֶף, נָחַל אֲשֶׁר לֹא אוֹכֵל לַעֲבֹר כִּי גָאוּ הַמִּים מִי שָׁחוּ, נָחַל אֲשֶׁר לֹא יַעֲבֹר... וַיִּשְׁבְּנִי עַל שֵׁפֶת הַנָּחַל... וַיֹּאמֶר אֵלַי הַמִּים הָאֵלֶּה יוֹצְאִים אֶל הַגְּלִילָה הַקְּדִמוֹנָה וִירְדּוּ עַל הָעֲרֵבָה, וּבָאוּ הַיָּמָה, אֶל הַיָּמָה הַמְּוֻצָּאִים, וְנִרְפְּאוּ [וְנִרְפְּאוּ קְרִי] הַמִּים. וְהָיָה כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה אֲשֶׁר יִשְׁרָץ, אֶל כָּל אֲשֶׁר יָבוֹא שָׁם נִחְלָים יַחִיָּה, וְהָיָה הַדָּגָה רַבָּה מְאֹד, כִּי בָאוּ שָׁמָּה הַמִּים הָאֵלֶּה וִירְפְּאוּ וְחָי, כָּל אֲשֶׁר יָבוֹא שָׁמָּה הַנָּחַל... וְעַל הַנָּחַל יַעֲלֶה עַל שֵׁפֶתוֹ מִזָּה וּמִזָּה כָּל עֵץ מֵאֵכֶל,

³² תיקונה של סדום (מלבד המובא להלן בסמוך) הוא חלק מתיקונים רחבים שיתקן הקדוש ברוך הוא ועליהם ניבא יחזקאל (ונביאים אחרים). ראה, למשל, יחזקאל ט"ז, נה: "ושמרון ובנותיה תֵּשֶׁן בְּךָ, לְקַדְמָתָן וְאַתָּה וּבְנוֹתֶיךָ תִּשְׁבְּינָה לְקַדְמָתָן"; כ', לג: "חי אני נָאִם ה' אֱלֹהִים אִם לֹא בִיד חֲזָקָה וּבִזְרוּעַ נְטוּיָה וּבְחִמָּה שְׂפֹכָה אֶמְלֹךְ עֲלֵיכֶם". דוּק, ה'תִּיקוֹנִים הָאֵלֶּה אֵינֶם תְּלוּיִים דּוּקָא בְּתוֹבָה. וְרָאָה הַלֵּךְ, הֵעֵרָה שְׂגִימָה! הַסִּימָנִים אֵינֶה מוֹגֵדֶרֶת..

³³ במקור נכתב המשפט לאחר המילים "ולפי שנתקלקל... השטים".

³⁴ תנחומא בובר בלק כה-כו, עג ע"ב - עד ע"א ושי"נ.

לא יבול עלהו ולא יתם פרי, לַחֲדָשְׁיוּ יבכר, כי מימיו מן המקדש המה יוצאים והיו [והיה קרי] פרי למאכל ועלהו לתרופה.³⁵

ועל מים אלה אנו מוצאים:

למה נקרא שמו שער המים... ר' ליעזר בן יעקב אומ': בו "מים מפכין"³⁶ - מלמד שמפכין ויוצאין כמי הפך הזה, ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית... ואומ': "ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלם [חֲצִצִם אל הים הקדמוני וְחֲצִצִם אל הים האחרון]..."³⁷.

לאן הולכין? לים הגדול, לימה של טבריה ולימה של סדום - כדי לרפות את מימן, שני "ויאמר אלי המים האלה יוצאים אל הגלילה הקדמונה וירדו אל הערבה ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפאו המים..."³⁸.

"ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפאו המים" - זה הים הגדול;³⁸ ואומ': "והיה כל נפש חיה אשר ישרץ אל כל אשר יבוא שם נחלים יחיה והיה הדגה רבה מאד כי באו שמה המים האלה וירפאו וחי כל אשר יבוא שמה הנחל"; ואומ': "והיה ועמדו [עמדו קרי] עליו דְּנָגִים וגו' בצאתו [בְּצֵאתוֹ קרי] וגבאיו" וגו'; ואומ': "ועל הנחל יעלה על שפתו" וגו' - מלמד שכל מימי בראשית עתידין להיות יוצאין כמפי הפך הזה.³⁹

דומה אפוא שיסודה הרעיוני של דרשת הפסיקתא הוא בהמשך לחזונו של יחזקאל: אותה סוכה שיסודה ברשע, בחמס ובצרות עין, תהפוך לשכר מצוות סוכה, שהיא דירת ארעי ויש בה מן הצניעות, ואדם יוצא בסוכתו של חברו וכל ישראל ראויים לישב בסוכה אחת.⁴⁰

³⁵ יחזקאל מ"ז, א-ב. יחזקאל מצייר בחזונו ציור המזכיר את סיפור גן עדן, וחזונו הוא חזון של שיבה לגן עדן, ראה י' זקוביץ, "קול ה'..." על מים רבים" - האל המנהיג במים את עולמו ועמו, דברי חוג בית הנשיא לתנ"ך ומקורות ישראל 13 (תשנ"ח), עמ' 15. היבטים אחרים של רפואת ים המלח נידונו במאמרה היפה של ח' פדיה, 'תמורות בקדש הקדשים: מן השוליים למרכז', מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 56-72.

³⁶ יחזקאל מ"ז, ב.

³⁷ זכריה י"ד, ח. וברש"י שם: "והיה ביום ההוא" - כשיבקע הר הזיתים מן המזרח למערב; "יצאו מים חיים מירושלים" - וילכו למזרח דרך אותה בקיעה, עד 'הים הקדמוני' שהוא למזרחו של עולם קדמה, וחציו יפנה למערב אל ים המערבי; הוא המעיין שניבא יואל 'ומעיין מבית ה' יצא', הוא הנחל שניבא יחזקאל 'וימד אלף ויעריני במים' וגו'.

³⁸ אבל אפשר שהכוונה לים המלח, ראה תהילים ע"ה, ז: "כי לא ממוצא וממערב" - הערת פרופ' ש' אליצור. וראה בפירושו של צימרלי לספר יחזקאל, שהעלה שאולי הכוונה למים מלולכים, לשון צואה.

³⁹ תוספתא סוכה פ"ג ה"ג-ה"י, עמ' 266-268 וש"נ. על ריפוי הים הגדול (או ים אוקיינוס), ראה גם נתחומא (הנדפס) חיי שרה ג, לה ע"ב: "...וכך נקרא אוקיינוס ים המת ועתיד הקב"ה לרפאותו שנאמר 'ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפאו המים'" (ראה גם פסיקתא רבתי לג, אנכי אנכי [מהד' איש שלום, קנו ע"ב]).

⁴⁰ סוכה כח ע"ב, כדעת חכמים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(ואולי דווקא תיקונו של המקולקל עדיף בעיני הקדוש ברוך הוא, בחינת 'במקום שבעלי תשובה עומדים' וכו')⁴¹

סוכת לווייתן

א

כאמור בפרק על סדום, בספרות האגדה נזכרת גם סוכת לווייתן, ואחר מקורותיה של זו ננסה להתחקות בדברים הבאים. עיקר חיפושנו הוא אחר המקור המעמיד את "סוכת לווייתן" כשכר מצוות סוכה, אך אגב הילוכנו נעיר גם על לווייתן וסוכת לווייתן בכלל. נתחיל דווקא ממקור מאוחר:

וגם היה [מהר"ם מרוטנבורג] נוהג בליל מוצאי סוכות לעלות לסוכה ונוטל רשות ממנה ואומר: "יהי רצון שנזכה לשנה הבאה לישב בסוכה של לויתן".⁴²

⁴¹ על חפצים (ולא על בני אדם שיכולים לחזור בתשובה) אחרים שתוקנו או יתוקנו, ראה ספרי במדבר פ"ט קטו (מהד' הורוויץ, עמ' 128; ראה גם מנחות מד ע"א); ויקרא רבה יב, ה, עמ' רסח. וראה שמות רבה לא, יא (מדרש הגדול לדברים כ"ג, כ; מהד' פיש, עמ' תקכח): "מרבה הונו בנשך ותרבית לחונן דלים יקבצנו" (משלי כ"ח, ח) - יש אדם שהוא עשיר ומלוה ברבית ומכנס ממון הרבה והוא מת בלא בנים וכל הממון שלו נכנס לטמיון (= τᾱμει'ον, tameion = אוצר, מחסן). מה המלך עושה באותו ממון? בונה בימסאות (אולי "דימוסיות" [δημοσιον, demosios] = [מקום] ציבורי, כלומר מרחץ - כרד"ל; וההמשך הוא לשון פירוש [ראה ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודה לשם קבלת התנא דוקטור, ירושלים תשמ"א, עמ' 252-256]) ומרחצאות ואיצטבאות (ביחיד stoa, סטוא) = שדרת עמודים [כך פירש קרויס בלעהנוורטר; ועדיף לפרש כספסלים בבית המרחץ, כפירוש נוסף שם] ובתי כסאות **כדי שיהא לצרכי העניים**... (העירני ד"ר מ' הירשמן; וראה גם שמות רבה לא, יז, בסופה; וראה רש"י למשלי כ"ח, ח), האין זה תיקון הריבית?

רוב התיקונים הם לעתיד לבוא, כחלק מתיקון העולם, בעוד שבעולם הזה נראה ששלטת יותר הגישה "שלא יעשה קטיגור סניגור" (ברכות נט ע"א, ראש השנה כו ע"א [וראה ויקרא רבה כא י; עמ' תצ וש"י; והוסף שם ל, ז, עמ' תשד, ירושלמי יומא פ"ז ה"ג, מד ע"ב]) - הערת בני ידידיה שיחי. שימוש מעניין בביטוי זה יש בתוספות יבמות ז ע"א, ד"ה שנאמר: "...ועוד, דווקא לא ישא [כהן] את כפיו לפי שהרגו **בידו ואין קטגור נעשה סניגור**". וראה שמות כ, כה: "וּאִם מִן־בָּחַב אֲבִינִים תַּעֲשֶׂה לִּי לֹא תִבְנֶה אֶתְּחַן גְּזִית, כִּי חֶרֶב הִנֵּפֶת עֲלֶיהָ וְתַחֲלֶלְהָ". ויש עוד להוסיף, שחפצים שנעבדה בהם עבודה זרה אינם יכולים להיתקן, וגם "יאתנן זונה ומחיר כלב" (דברים כ"ג, יט) אינם מתקבלים.

וראה סנהדרין ע ע"א-ע"ב: "אותו אילן שאכל אדם הראשון ממנו... תאנה היה - שבדבר שקלקלו בו נתקנו" (תודה לר' דניאל טויטו על הערה זו); "ידונות נעשים כזכיות" (יומא פו ע"ב - ר' אליהו בן דהן). ואולי יש מקום להזכיר את שיטתו של ר' יוסף קרא, שהנביאים משתמשים בביטויים דומים בנבואות חורבן ובנבואות נחמה, ראה א' גרוסמן, 'הפולמוס היהודי-הנוצרי והפרשנות היהודית למקרא', ציון נא (תשמ"ו), עמ' 44 (= הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 486).

⁴² שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, מהד' י"ז כהנא, א, ס"י תקצו, עמ' טז; ראה שם במקורות המקבילים, ובהם גם "סוכת עורו של לויתן". [בני עדות המזרח אומרים ברכה זו בכל יום בחג הסוכות, בברכת המזון - ד"ר חיים א' כהן].

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

זהו המקור הראשון הידוע לי, לפי שעה, המזכיר מנהג זה.
מהו מקורה של "סוכה של לווייתן" והיותה שכר מצוות סוכה?
מקובל⁴³ להביא כמקור את דברי המדרש בפסיקתא דרב כהנא, פסקא אחריית
דסוכות, קפז ע"ב, עמ' 455: "'וסכה תהיה לצל יומם מחרב' (ישעיה ד', ו) - א"ר לוי, כל מי
שמקיים מצות סוכה בעולם הזה אף הקב"ה מושיבו בסוכתו של לוייתן לעתיד לבא, שנא'
'התמלא בסוכו' עורו' וגו' (איוב מ', לא)".
אלא, כפי שראינו, פסיקתא זו היא מאוחרת,⁴⁵ ולפיכך יש מקום לחפש מקור מוקדם
יותר ל"סוכתו של לווייתן" כשכר מצוות סוכה.
מפרשים וחוקרים הפנו גם למסכת בבא בתרא עה ע"א - "ואמר רבה א"ר יוחנן: עתיד
הקב"ה לעשות סוכה לצדיקים מעורו של לוייתן, שנא' 'התמלא בסוכות עורו' (איוב מ',
לא)", ואף ציינו שהיא דרשה מקבילה לזו שבפסיקתא⁴⁶ - אך אין בדרשה דבר על חג
הסוכות ועל קיום מצוות סוכה, והיא מדברת על מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא (או
בגן עדן).⁴⁷
אך נראה, שכמו ב"סוכת סדום", יש מקור קודם לפסיקתא, והוא ב'מחיה' לסוכות
לר' אלעזר הקלירי (מתוך הקדושתא 'ארחץ בנקיון כפות'):

נוצרי כדת ימי חגיגתו/ מלון סכת-עור תהא השגתו
לקשור לויתן צלצל דגתו/ כגבורי-כח חזות אפיקי גאנתו.⁴⁸

מקורות קודמים לאלה לא מצאתי, ולפי שעה נראה שהקלירי הוא הראשון הקושר את חג
הסוכות ואת שכר הסוכה ל"סוכת עורו של לווייתן". אמנם הפיתוח הדרשני העומד
מאחורי הרעיון של סוכת לווייתן כשכר מצוות סוכה ברור לחלוטין, ואפילו מתבקש
מה'סוכות' של איוב.

⁴³ ראה למשל בסידור אוצר התפילות, לסוכות.

⁴⁴ לפנינו: "בשכות".

⁴⁵ ראה לעיל, הערה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.. מובן שאפשר שמהר"ם ראה את הפסיקתא
המאוחרת.

⁴⁶ פרנקל (להלן, הערה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת).

⁴⁷ בעל הפסיקתא הנ"ל מכיר את הרעיון שסוכת עורו של לווייתן היא שכרן של צדיקים, ראה שם. על
אבחנות ב'אחרית הימים' ראה ח' מיליקובסקי, 'גיהנום ופושעי ישראל על פי "סדר עולם"', תרביץ נה
(תשמ"ו), עמ' 313, הערה 8.

⁴⁸ מחזור לסוכות, מהד' גולדשמידט-פרנקל, עמ' 114 (ראה גם שם, עמ' 117, 129). הפייטן פייט על פי איוב
מ', לא: "'התמלא בשכות עורו ובצלצל דגים ראשו", ועל פי איוב מ"א, ז: "גאזה אפיקי כנגנים". על זמנו
של הקלירי ראה לעיל, הערה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.. פרנקל, שם, ציין את מקורו של הקלירי
בפסיקתא הנ"ל, אך כאמור היחס אולי הפוך; וראה לעיל, הערה 29.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ב

מיהו הלווייתן ומניין בא עורו לצדיקים?⁴⁹

הלווייתן מתואר בספר איוב (מ', כה - מ"א, כו) בפרטים מרהיבים, כחיה אדירה שקשה לצודה, אך אין הוא חלק מתמונת גן עדן.⁵⁰ אמנם בספר ישעיה (כ"ז, א) הלווייתן הוא בעל חיים הקשור לאחרית הימים: "ביום ההוא יִקָּד ה' בחרבו הקשה והגדולה והחזקה על לוייתן נחש בָּרָם ועל לוייתן נחש עקלתון";⁵¹ ייחוס הלווייתן לבריאת העולם בהקשר מיתולוגי נמצא בתהילים ע"ד, יד: "אתה רִצַּצְתָּ ראשי לוייתן, תתנו מאכל לָעַם לָצִיִּים" ובאיוב כ"ו, יג: "ברוחו שמים שִׁפְפָה, חִלְּלָה יְדוֹ נחש בָּרִיחַ";⁵² ועד לאחרית הימים הקדוש ברוך הוא משחק בלווייתן, שנאמר, "לוייתן זה יצרת לשחק בו" (תהילים ק"ד, כו).⁵³

לתיאור שבישעיה מתקשרים דברי המדרשים הבאים.

ויקרא רבה יג, ג (מהד' מרגליות, עמ' רעז-רעח):

49 לא רק לישוב בסוכה מעוררו יזכו הצדיקים אלא גם יאכלו מבשרו, כדלהלן.

50 באיוב מתואר בעל חיים שיש בו מתכונותיו של התנין הרובץ ביאורי מצרים ושל היונק הימי הנקרא היום 'לווייתן'; חז"ל פירשוהו כדגת הים בלבד והוא דג טהור, ראה ויקרא רבה כב, י, עמ' תקכג (השווה: ספרא שמיני, פרשה ג ה"ה; חולין סז ע"ב; אבל ראה קרבן העדה לירוש' שבת סוף פ"ט וכן בעל יפה עינים לחולין הנ"ל, שסבורים שהוא דג טמא). וראה על כך י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 357-358.

51 אפשר שגם איוב מזכיר את הלווייתן בקשר לאחרית הימים (ג', ח): "יִקָּבְהוּ [את יום לידתו וליל הריונו של איוב] א' רָכִי יום העתידים ע' כָּר לוייתן". אלא שפירוש הפסוק ופירוש "לוייתן" אינו ברור. ע' חכם (בסדרת 'דעת מקרא') מפרש "יקללו את הלוייתן כדי שיוכלו הציידים, שבכל זמן, לצודו" ("העתידים" וכו' לפי זה הוא משפט חיסור - יקבוהו אוררי יום, [יקבוהו אוררים (אחרים)] העתידים עורר לווייתן; "עורר" - לעוררו מרבצו ולעורר עליו את כלי הנשק; וראה עוד בהערה הבאה). פירוש אחר: "לוייתן" = אבלם, על פי ירוש' מו"ק פ"א, פ ע"ד ("תני, לא תעורר אשה לוייתנה במועד. רבי נחמן בשם רבי מנא אמר, 'לוייתנה' כמה דתימר 'העתידים עורר לוייתן'") - ראה מילון בן-יהודה בערכו, ה, עמ' 2642 ובהערה שם. [וראה מהר"ץ חיות, אמרי בינה סי' ד, הערה המתחלת "אחר שהחלטנו", ד"ה שם ואת, לדברים ל"ב, ד (עמ' תתקכ טור ימין במהדורת כל כתבי מהר"ץ חיות)].

52 על היסוד המיתולוגי של הלווייתן ראה מ"ד קאסוטו, 'לוייתן', אנציקלופדיה מקראית, ד, עמ' 485-486 (ושם גם פירוש אחר לפסוק באיוב ג', ח); במיתולוגיה הכנענית הלווייתן הוא אחד מעוזריהם של "התנינים הגדולים" שנלחמו בבעל (ואילו בתורה התנינים הם יצירי כפיו של בורא עולם), ראה שם. בחזון ברוך כ"ט, ד, הספרים החיצוניים (מהד' א' כהנא), א, עמ' שעט (ראה גם חזון עזרא ד', מט-נב, שם, עמ' תרכה), ובבראשית רבה ז, ד, עמ' 52, הבהמות והלווייתן הם "התנינים הגדולים"; בבבא בתרא עד ע"ב, הלווייתן נברא זכר ונקבה והם התנינים. וראה להלן, הערה 63.

53 את הפסוק מתהילים הבאתי על פי פירוש התלמוד בעבודה זרה ג ע"ב, אך ראה את הפירושים שהביא מ' וייס, המקרא כדמותו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 50-53, ופירושו שלו, בעמ' 58, שב"לוייתן" הכוונה לכלל הדגים המלווים אוניות (ואולי דולפינים דווקא?). [לוייתן = לוה + תנין] - הערת ד"ר ש' נאה.].

"כל אִמְרַת אֱלֹהִים צְרוּפָה מִגֵּן הוּא לַחֲסִים בּוֹ" (משלי ל', ה) - רב אמי, לא נתנו מצוות אלא לצרוף בהן את הבירות, וכל כך למה, "מִגֵּן הוּא לַחֲסִים בּוֹ". אמי ר' יודן בר' שמעון, בהמות⁵⁴ ולויתן הן קניגין [kynigin = κυνίγιον, ציד] שלצדיקים לעתיד לבוא, וכל מי שלא ראה קניגין שלאומות העולם בעולם הזה זוכה לראותן לעולם הבא.⁵⁵ כיצד הן נשחטין? בהמות נותן ללויתן בקרניו⁵⁶ ונוחרו, ולויתן נותן לבהמות בסנפיריו וקורעו. והצדיקין אוי' זו שחיטה כשירה היא - ולא כך תנינן "הכל שוחטין ובכל שוחטין ולעולם שוחטין חוץ ממגל קציר והמגירה והשינים והצפורן מפני שהן חונקין" (משנה חולין פ"א מ"ב)!⁵⁷ אמי ר' אבה בר כהנא, אמי הקב"ה "תורה מאתי תצא" (ישעיה נ"א, ד) - **חידוש תורה מאיתי תצא**.⁵⁸

⁵⁴ גם הוא נזכר באיוב, בפרק מ', כיצור כביר כוח, והוא סוס היאור, ראה פליקס (לעיל, הערה שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת**), עמ' 355-356.

⁵⁵ על ה"קניגין" ראה מה שציין מ' קיסטר, 'ביאורים באגדות החורבן באבות דרבי נתן, תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 523, הערה 225.

רשימה של פיצויים (בעולם הזה) על איסורי תורה באה בויקרא רבה כב, י, עמ' תקכא-תקכג וש"נ. [ולויתן וזיז שדי הם עצמם פיצוי על איסורים, ראה שם - הדגשת פרופ' נ' דנציג.] וראה עבודה זרה סה ע"א, הסיפור על רבא ובר שישך, וניתוחו היפה של הסיפור על ידי א' קוסמן, הארץ, ל' בתשרי תשנ"ח, 1997. 31.10, עמ' 17.

⁵⁶ חז"ל זיהו את הבהמות עם שור הבר או עם הראם (ראה עליהם אצל פליקס [לעיל, הערה 50], עמ' 89-93, 98-104), ולא עם סוס היאור. בהמות/שור הבר ולויתן הם גם מנושאי "סיפוריו" של רבה בר בר חנה, בבא בתרא עג ע"ב; וראה שם עד ע"ב על ר' יהושע ור' אליעזר.

⁵⁷ הקושיה היא על קריעת הבהמות בלבד, לפי שדגים אינם טעונים שחיטה; וראה את פְּעָלִי ההריגה בפיוט דלקמן.

על שחיטת דגים ראה בראשית רבה ז, ב, עמ' 50: "יעקב איש כפר נבוריה הורה בצור דגים טעונים שחיטה" וכו' (עיי' על כך: ע' עיר-שי, 'יעקב איש כפר נבוריא - חכם שנכשל במינות', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב [תשמ"ג], עמ' 163-168). וראה עוד פסחים מט ע"ב: "עם הארץ מותר לקורעו כדג"; חולין כא ע"א: "קורעו כדג מטמא באהל"; בראשית רבה עז, ג, עמ' 914: "סידקה כדג". באגדת בראשית עו (מהד' בובר, עמ' 147): "...ולויתן מוציא אש ונוצח לבהמות שנאמר 'מנחיריו יצא עשן' (איוב מ"א, יב)".

⁵⁸ רעיון חידוש התורה ושינוי/ביטול המצוות נתן ביד המינים ואומות העולם, בכל הדורות, לרדות את שלומי אמוני ישראל. דברים עיקריים סוכמו על ידי א"י השל, ועולה מדבריו שעניין זה ידוע בספרות חז"ל, בספרות ימי הביניים ובספרות החסידית; ראה בספרו: תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, ג, ניו יורק וירושלים תשנ"ח, עמ' 49-74. ר' יוסף אלבו הקדיש לנושא דברים בספר העיקרים, מאמר שלישי, פרקים יג-טז, ירושלים תשנ"ח, עמ' שיג ואילך. ר' יצחק אברבנאל הקדיש לנושא 'עיון' בספרו ישועות משיחו, עיון ד' (וכן בראש אמנה [מהד' מ' קלנר], רמת גן תשנ"ג, הפרק השלושה עשר). ר"י אברבנאל טען שטענות הנוצרים מבוססות על מקורות מזויפים - ואינו, ראה ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תש"ל, עמ' 55-56; וראה גם י' זנה: 'Leon Modena and the Da Costa Circle', HUCA 21 (1948), pp. 23-24. [על החזרת החזיר לישראל ראה ויקרא רבה יג, ה, עמ' רצה וש"נ; ש' אברמסון, 'על מאמר חז"ל ופירושו, מולד, ס"ח ד (תשל"א-תשל"ב), עמ' 423-424; בובר במדרש תהילים מזמור קמו, רסח

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בבא בתרא עד ע"ב - עה ע"א :

כי אתא רב דימי אמר ר' יונתן, עתיד גבריאלי לעשות קניגיא עם לוינתן שנאמר "תמשך לוינתן בחכה ובחבל תשקיע לשונו" (איוב מ', כה), ואלמלא הקב"ה עוזרו אין יכול לו שנאמר "העשׂו יגש חרבו" (שם שם, יט)⁵⁹... אמר רבה א"ר יוחנן, עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של לוינתן,⁶⁰ שנאמר "יכרו עליו חפריים" (שם שם, ל), ואין כרה אלא סעודה, שנאמר "ויכרה להם כרה גדולה ויאכלו וישתו" (מל"ב ו', כג), ואין חברים אלא תלמידי חכמים, שנאמר "היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך השמיעני" (שה"ש ח', יג). והשאר מחלקין אותו ועושין בו סחורה בשוקי ירושלים, שנאמר "יחצוהו בין כנענים" (איוב שם), ואין כנענים אלא תגרים, שנאמר "כנען בידו מאזני מרמה לעשׂק אֶהָב" (הושע י"ב, ח). ואמר רבה א"ר יוחנן, עתיד הקב"ה לעשות סוכה לצדיקים מעורו של לוינתן... והשאר פורסו הקב"ה על חומות ירושלים⁶¹ וזיוו⁶² מבהיק מסוף העולם ועד סופו.

ע"א-ע"ב, הערה ד; השל שם, עמ' 56 והערה 1 וש"נ; ע' שטיינלץ, 'עתיד הקב"ה להחזירו', תרביץ לו (תשכ"ז), עמ' 297-298]. אבל השווה לדברי הרמב"ם ב"יג העיקרים: "שזאת התורה לא תהא מוחלפת ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו"; וראה מ' וכסמן, גלות וגאולה, ניו יורק תשי"ב, עמ' 266-268, שלא רצה להכיר בחידוש התורה.

[בספרי דברים קס, עמ' 211: "משנה תורה" - שעתידה להשתנות". ובכתבי יד שם: "להיות שונין אותה על פה". וכן בגליון של משנת ידיים מכ"י הגניזה (פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 184, הערה 1, על פי הערה בעל פה של ליברמן): "כיום שנשתנה בו שיר השירים" - כלומר, כיום ששנו את משנת שיר השירים. האמור כאן הוא על פי ש' ליברמן, 'משנת שיר השירים', נספח לספרו של ג' שלום, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York 1960, p. 118 n. 3 (= ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 36) - ע"ש]. ועיין עוד: ד' שורץ, "משרת משה" לר' קלונימוס', קבץ על יד, ס"ח יד (תשנ"ח), עמ' 309-311.

הפסוק הוא על בהמות.

דוק - בישעיה הניצחון על הלווייתן הוא חלק מניצחונו של ה' על אויביו, ובחזון ברוך (לעיל, הערה **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.**), ובמדרש אחריו, נוסף עוד פרט: בשר המנוצחים יהיה שכר לצדיקים או לעם ישראל. וראה דברי מדרש הנעלם המצוין להלן, בהערה 63.

סעודת לווייתן נזכרת לראשונה בחזון ברוך, שם, ראה אגדות היהודים (להלן, הערה 63), ו'י תבורי, פסח דורות, הקיבוץ המאוחד 1996, עמ' 112, הערה 293.

מכאן אולי התפילה "הפורס סוכת שלום... ועל ירושלים" - ירוש' ברכות פ"ד ה"ה, ח ע"ג. וראה גם בראשית רבה נו, י, עמ' 608, וש"נ.

פרופ' דב רפל העירני שיש שגרסו "אורו" (במקום "עורו של לוינתן"). וראה מאורי אור לר' מאיר פאפירש, מערכת אות סמך: "סוכה הוא אור המקיף בבינה... כי ז"ס (זה סוד) אורו של לוינתן שהוא הסוכה... כי העור ימתח בסוד סוכת שלום" (תודה לר' נחמן כהן על הפנייה זו). החילוף 'עורו'/'אורו' ידוע כבר מתורתו של ר' מאיר - בראשית רבה כ, יב, עמ' 196: "ויעש ה' אלהים לאדם כתנות עור וילבישם" (בראשית ג', כא) - בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב 'כותנות אור'...".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תיאור מפויט של הקרב בין בהמות ללוייתן בא בסילוק "ויכון עולם" (שנאמר בט' באב), מאת ר' אלעזר הקלירי: ⁶³

וַיִּתְחִיל מִקְרִין 64 לִנְגַח בּוֹ בְּקֶרְנוֹ וְזֶה בְּגָאוֹת אֶפִיקֵי מִגְנֵי⁶⁵... וַיִּלְפָּתוּ שְׁנֵית בּוֹ
בְּזָמָן וַיִּתְמַרְמַר אֵלָיו מוֹכֶמָן⁶⁶ וַיִּסְבִּיבוּ בְּקֶרְנוֹ כְּאוֹמָן⁶⁷ וְדָג לְעוֹמָתוֹ וַיִּתְיַמָּן⁶⁸
וַיִּסְנַפִּיקוּ יִשְׁחִיזוּ לְזָמָן וּלְשַׁחֲטוּ בָּם יִתְאַמָּן זֶה קֶרְנוֹ לְמוֹלוֹ יַעֲקֹמָן וְזֶה סִנְפִּיקוֹ
לְמוֹלוֹ יִקְיָמָן וַיִּמְתֹּךְ כֶּךָ שְׁנֵיהֶם יִשְׁלִימָן⁶⁹ לְשַׁחֲטָם וּלְטַבְּחָם וּלְהַחְרִימָן⁷⁰ וַיִּנְתְּנוּ
מֵאֶכֶל לָעַם נְאֻמָּן...

אם כן, באחרית הימים יהרוג בהמות את לוייתן, ומעוררו יעשה הקדוש ברוך הוא סוכה לצדיקים, או לכל מי שמקיים מצוות סוכה, ומבשרו יאכיל לצדיקים. כאן איננו מוצאים את הרעיון שמצאנו ב"סוכת סדום" על שיקום של תוצאות הרוע, והדרשנים מתרכזים בשכרם של צדיקים או של ישראל בכלל.

נספח

לעיל פגשנו את הביטוי "חידוש תורה מאיתי תצא", כלומר שלעתיד לבוא ישנה הקדוש ברוך הוא את ההלכה ויהיה מותר לשחוט בסנפיר. תפיסה אחרת של חידוש התורה והעולם עולה ממקורות קבליים והנמשכים אחריהם, ונביא שניים מהם כדי לשבר את האזון:

ח' שירמן, 'הקרב בין בהמות ולוייתן לפי פיוט עברי קדום', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ג, עמ' 51-53. מתקופה מאוחרת יותר ישנו תיאור מלחמת לוייתן ובהמות בפיוט 'אקדמות'. חומר רב על הלוייתן ראה אצל ל' גינצבורג, אגדות היהודים, א, רמת גן תשכ"ו, עמ' 16-17, וההערות השייכות, במיוחד הערה 127. על הלוייתן בקבלת ימי הביניים (בעיקר) ובהגותו של מהר"ל, ראה ב' איש שלום, 'תנין, לוייתן ונחש - לפשרו של מוטיב אגדי', דעת 19 (תשמ"ז), עמ' 79-101 (ובעמ' 82, הערה 11, ציונים ללוייתן, לנחש ולתנין במזרח הקדום ובספרות חז"ל).

על מלחמת הקב"ה בתנינים ראה זוהר ח"ב, כד ע"ב (תיאור מעניין של המלחמה בתנין בבריאת העולם ראה שם, לד ע"ב). על סעודת לוייתן ראה מדרש הנעלם, תולדות, קלה ע"א - קלו ע"א ובספרו של ישעיה ח' הדרי, שבת ומועד בשביעית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 299-307.

הראם או שור הבר, ראה תהילים ס"ט, לב: "ויתביח לה' משור פר מקרן מפרס". ⁶⁴

הלוייתן (ראה לעיל, הערה 48). ⁶⁵

גנוז - שהקדוש ברוך הוא משמר את הבהמות עד לאחרית הימים, למאכל לצדיקים (ביאורו של ח' שירמן). ⁶⁶

כמומחה - וכאן גם משחק מילים עם "קרני דאומנא" שבשבת קנד ע"ב (מכות טז ע"ב). ⁶⁷

גם כן לשון מומחיות, ראה רש"י לסוטה לד ע"ב, ד"ה מיומן, ולזבחים נג ע"א, ד"ה המיומנת. [לפנינו משחק מילים עם "יומן" ה' דג גדול לכל' ע' את יונה" (יונה ב', א) - הערת ד"ר יחיאל קארה]. ⁶⁸

שירמן (לעיל, הערה 63) פירש: "יערוך ביניהם שלום" (שמי"ב י, יט). ואולי הכוונה: ימסור אותם (או יכין אותם) לשחיטה וכו', ראה מילון בן יהודה, טו, עמ' 7182 (בסופו) 7183-א. ⁶⁹

לצודם ברשת, וכוונתו ללוייתן - ראה יחזקאל כ"ו, ה, "משטח חרמים" (יונתן, רש"י ורד"ק), ועוד; תוספתא ב"ק פ"ח ה"יז-ה"יח, עמ' 41: "...אין אדם פורש חרמו... שנותנין לו מלא חבל של חרם...". ⁷⁰

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ר' אליהו הכהן האיתמרי :

...התורה שהיתה לפני הקב"ה קודם נתינתה לתחתונים שהיו מספר אותיותיה לפני ואינה עשויה תיבות כמו עתה, והטעם לְסַדְרָה [הוא] **כפי מה שיתנהג העולם**. ולפי חטא אדם הראשון סידר [האל] האותיות שלפניו בתיבות מְסֻפְּרוֹת ענין מיתה ויבום וכיוצא. ואם לא היה חטא שלא היה מיתה, היה מסדר האותיות בתיבות מספרות ענין אחר, ולכן אין בספר תורה לא נקודות ולא פיסוק פסוקים ולא טעמים,⁷¹ רמז לתורה שהיתה בתחלה תל של אותיות בלתי מסודרות. ותכלית כוונתו יתברך, כי כאשר יבא מלך המשיח וּבְלַע **המות לנצח**, אין שייך מיתה וטומאה וכיוצא, ואז הקב"ה יפסיק [יְפַסֵּק] תיבות של ספר תורה ויחבר אות תיבה זו באות תיבה זו לחבר תיבות שיוכן ענין אחר, וזהו "תורה חדשה מאתי תצא" - והלא התורה נצחית? אלא שספר תורה יהיה כעכשיו והקב"ה ילמדנו לקרותו על סדר שיעור אותיות...⁷².

כלומר, התורה תתאים עצמה לעולם החדש שבו היא תהיה, וזהו חידושה.⁷³
זוהר, הקדמה, ד ע"ב:⁷⁴

"בראשית". ר' שמעון פתח: "ואשים דְּבָרִי בפיך" (ישעיה נ"א, טז) - כמה אית ליה לבר נש לאשתדלא באורייתא יממא וליליא, בגין דקב"ה ציית לקלהון דאינון דמתעסקי באורייתא **ובכל מלה דאתחדש באורייתא על ידא דההוא דאשתדל באורייתא עבד רקיעא חדא** (כמה יש לו לאדם לעסוק בתורה יומם ולילה, משום שהקב"ה מקשיב לקולם של אלו העוסקים בתורה, ובכל דבר המתחדש⁷⁵ בתורה על ידי העוסק בתורה, עושה הוא רקיע אחד⁷⁶).

ניתן לומר אפוא שחידוש התורה הוא בחידוש חידושי תורה, הבוראים עולמות חדשים, וכמות שראינו קודם, התורה יכולה להתאים עצמה יום ויום ושעה שעה לעולם החדש!

⁷¹ על תולדותיו של רעיון זה ראה מ' אידל, קבלה - היבטים חדשים, ירושלים ותל אביב, עמ' 226-227.
⁷² על פי ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 75; וראה שם בעמ' 67-77.
וראה עוד על שינויים בתורה, אידל שם, עמ' 244-245 ליד הערה 131-133.

⁷³ התורה החדשה תינתן לעתיד לבוא (וראה גם רש"י ורד"ק לישעיה י"ב, ג). אך "עולם חדש", שבו יש תורה חדשה, יכול להיות גם כל אדם ואדם לפי כוח השגתו. עיקרון זה, ללא המטען המיסטי, אפשר להוציא מדברי ר' יוסף אלבו בספר העיקרים, מאמר ג, פ"ג: "אלא שכאשר יעיון זה הדעת נמצא שאינו מחויב שלא תשתנה הדת האלוהית... [אבל] כבר אפשר שיפול בה שינוי מצד המקבל". וראה הערות ר' יצחק אברבנאל על כך, בראש אמנה, הפרק השלושה עשר (מהד' מ' קלנר, עמ' 95 ואילך).

⁷⁴ תרגום: י' תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' תד.

⁷⁵ בתורת הסוד, כמובא בהמשך הזוהר - אבל אנו, לשיטתנו, נאמר שגם בנגלה.

⁷⁶ - או חדש, ראה ברכות כח ע"א: "חדא היא לך או חדת היא לך"; וראה עזרא ו', ד, *Biblia Hebraica* ודעת מקרא שם.

מחדש החידושים יוצר תגובת שרשרת מעגלית - מן התורה לחידוש, ומן החידוש לבריאת עולם חדש, ומן העולם החדש לתורה חדשה;⁷⁷ הלימוד החדש נעשה מכאן ואילך על בסיס אחר, גבוה יותר (אם החידוש הוא ראוי⁷⁸) משהיה לפני החידוש, כדוגמת הבורג או הקפיץ הסלילי.⁷⁹

אלא שגם בחזרה הפשוטה, ולא רק בחדשנות, טמון כוח חידוש ובריאה, כאמור בחגיגה ט ע"ב: "אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד" - ואף על פי שרק חוזר, נוצרת מהות חדשה, כדברי התלמוד שם: "צא ולמד משוק של חמרין - [הולכת מטען למרחק של] עשרה פרסי [= פרסאות] בזווא, [הולכת מטען למרחק של] חד עשר פרסי, בתרי זוזי".⁸⁰

על פי דרכנו נאמר, שהחזרה לספר בראשית (ביום שמחת תורה, שאליו אנו עוברים בארץ ישראל מסוכת הלווייתן) יוצרת גם היא עולם חדש והיא גם התדבקות במידותיו של הקדוש ברוך הוא שמחדש עולמו בכל יום תמיד, ובאמת הרי רק חוזר על פעולותיו שבששת ימי בראשית.

וכך נבין גם את צורתו של הלווייתן, כפי שפייט הקלירי (הנ"ל): "זָבֹב סְמוּכָה בְּפִיהוּ בְּחִיל גְּדוֹלִי".⁸¹

77 על מעמדו של החידוש, ראה י' סילמן, 'תורת ישראל לאור חידושה' - בירור פיננומינולוגי, PAAJR 57 (1990-1991), עמ' 49-67. ועיין גם בספרו של הנ"ל, קול גדול ולא יסף, ירושלים תשנ"ט. וראה: א' שגיא, אלו ואלו, הקיבוץ המאוחד 1996, עמ' 159-172; ש' רוזנברג, לא בשמים היא, אלוך שבות תשנ"ז, עמ' 9, הערה 1. וראה את דברי הרב י"ד סולובייצ'יק, 'איש ההלכה', בסוד היחיד והיחד, ירושלים תשל"ו, עמ' 129: "איש ההלכה קיבל את התורה מסיני לא בתור מקבל פשוט אלא בתור **יוצר עולמות**, בתור שותף להקב"ה במעשי בראשית. **כח החידוש** הוא **יסוד המסורה והקבלה**" (הביאו א' שגיא הנ"ל; ההדגשה שלי - י"ח); ואכמ"ל.

78 "אך כשהחידושים הם ע"י כח המדמה, אזי נבראין רקיעין דשוא, ועל ידם בא רעב לעולם" - ליקוטי מוהר"ן, ירושלים תרצ"ו, נד ו, והיה מקץ, סב ע"א.

79 העירני ידידי ר' יוסי פניני על ליקוטי מוהר"ן כב י, חותם בתוך חותם (לג ע"א), על תפיסה דומה, אלא שהיא קווית ולא מעגלית.

80 כלומר, הוספת פרסא אחת, שהיא רק עשירית מעשר פרסאות, מכפילה את מחיר ההולכה.

81 והוא ציור ידוע מכמה תרבויות.